

Зулпуева Р.Ж., Калилова Ф.С.

**ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДА ЖАРАНДЫК КООМДУН ТҮПТӨНҮҮ
ТАРЫХЫНАН**

Зулпуева Р.Ж., Калилова Ф.С.

**ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА
В СУВЕРЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ**

R.Zh. Zulpueva, F.S. Kalilova

**FROM THE HISTORY OF FORMATION OF CIVIL SOCIETY
IN SOVEREIGN KYRGYZSTAN**

УДК: 947.(575.2).672

Бул макалада Эгемендүү Кыргызстандагы жарандык коомдун түптөнүү тарыхы баяндалат.

В этой статье рассматривается история формирования гражданского общества независимого Кыргызстана.

This article deals with the formation of history of the civil society in the independent Kyrgyzstan.

Дүйнөлүк өнүгүүнүн акыркы 50-70 жыл аралыгында “жарандык коом” деп аталган коомдук жашоонун көрүнүшү мамлекеттин өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизип, демократиялык туруктуулуктун негизги шарттары катары каралып келет. Окумуштуулар арасында жарандык коомдун жүздөн ашуун аныктамалары бар. Анын негизин демократия менен жарандык коомдун ортосундагы өз ара байланыштар түзөт. Америка Кошмо Штаттарында саясат илимдери боюнча дүйнөгө таанымал саясат таануучу, Стэнфорд университетинин профессору Филипп Шмиттердин “Реконфигурация государства и общества” аттуу Калифорния университетинде 1993-жылы жасаган баяндамасында жарандык коом демократияны жаратпайт, бирок коомду демократиянын айланасына бириктире алат деп көрсөтөт. Тигил же бул өлкөнүн демократиялык өнүгүүсүндө жарандык коом башка коомдук институттар, уюмдар, процесстер жана мотивациялар менен бирге эриш-аркак жашап турат.

Ф. Шмиттин аныктамасы боюнча жарандык коом өз алдынча уюшулган же өзүнөн-өзү пайда болгон мамлекет менен коомдун мүчөлөрүнүн арасында ортомчулук катары аракеттенген топтордун аракеттеринин жыйындысы катары саналат. Окумуштуу жарандык коомдун төмөнкү белгилерин санап өтөт. Мамлекеттик уюмдардан, мамлекеттик эмес өндүрүш бирдиктеринен, ошондой эле фирмалардан жана жеке үй бүлөлөрдөн салыштырмалуу көз каранды болбогон топтордун системасы катары пайда болот:

1. мамлекеттик түзүлүштү алмаштырууну, мамлекеттик бийликти алууну жана коомдун экономикалык, социалдык жашоо түрүн алмаштырууну көздөбөйт;

2. жарандардын кызыкчылыктарын коргоо максаттарын коет, аны ишке ашырууда мыйзам

чегиндеги жамааттык акцияларды уюштурууга жөндөмдүү;

3. жарандык жана укуктук нормалардын чегинде иш алып барат.

Ошол эле учурда жарандык коом төмөнкү төрт критерийлерге жооп берет:

а) эки тараптан автономияга ээ (б.а. мамлекеттен жана атуулдардан);

б) жамааттык (коллективдүү) негизде аракеттенет;

в) башкалардын укуктарын тебелеп-тепсебейт же өзүнө ыйгарып албайт;

г) жарандык, атуулдук укуктук негизде жашайт же жарандуулук (англис тилиндеги термин *civility*).

Бул эрежелерди жарандык коомдун ичиндеги топтор: түрдүү “өкмөттүк эмес уюмдар (НПО, ЭЭУ), бирикмелер, ассоциялар жана башкалар) сактоого тийиш. Ошол эле эрежелерди мамлекет да, башка экономикалык жамааттар да (фирмалар, чарбалык жамааттар), үй бүлөлөр да таанып, аны сактоого аракеттенүүсү зарыл. Болбосо, жарандык коомго жамынып, тигил же бул уюм мамлекеттик легитимдүү бийликти узурпациялап (тартып, күч менен ыйгарып) алышы мүмкүн.

Жарандык коом жөнүндө кыргыз саясат таануучуларынын да аныктамалары бар. Мисалы, алар жарандык коомду “конституциялык укук теориясынын алкагында турган, экономика, маданият жана башка коомдук жашоо чөйрөсүндө адамдардын турмуш шартын камсыздандырган, социалдык топтордун, инсандын түрдүү кызыкчылыктарын, талаптарын канааттандырган жана ишке ашырган формалдуу жана формалдуу эмес, мамлекетке көз карандысыз жана аны менен бирге жашоочу коомдук турмуштун өзгөчө чөйрөсү, коомдук мамилелердин жыйындысы” катары карашат¹³⁵.

Ошентип, жарандык коомдун эң негизги максаты – мамлекеттин саясатына таасир көрсөтө алуу болуп саналат. Жарандык коомдун катышуусу менен бийликтин мыкты чечимдерди кабыл алуусуна шарт түзүлөт, анткени жарандык коом социалдык топтордун ичиндеги үмүт-тилектерди, керектөөлөрдү аныктап, түзүп, турукташтырат. Анын натыйжасында бийлик такталган, туура, жарамдуу маалыматтар-

¹ Асанканов А.А. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). Б.: ОАО «Эркин-Тоо», 2009.

га ээ болуп, башкаруу процессинде аларга таянуу менен иш алпарат.

Теориялык жактан алганда жогорку сүрөттөлгөндөй жарандык коом Кыргызстанда ХХ кылымдын 80-жылдарынын ортосунан баштап түптөнүп, анын калыптанышы эгемендүү Кыргызстандын акыркы 20 жылынын ичинде болгондугу маалым. Муну көптөгөн расмий маалыматтар жана илимий иликтөөлөр далилдеп турат.

Кыргыздар Улуу Талаанын кулундары катары байыртан келе жаткан өнүгүүсүндө демократиялык баалуулуктарды тулку боюнда сиңирип келген эл. Демократия, албетте анын жөнөкөй түрлөрү катары Манас доорунан эле болгондугун илимде да далилдешүүдө. Бул баалуулуктар коомдук жашоо эрежелери катары гана эмес, социалдык институт (коомдук уюм) катары да жашап келген. Айтсак, курултай, аксакалдар кеңеши, “ийри олтуруп, түз кеңешүү” салты жана башкалар жогорку пикирди көрсөтүп турат. Аталган менталдык менен кыргыз эли так XIX кылымдын орто ченине чейин жашап келген. Кыргызстандын Орусияга каратылышы, андан кийинки советтик коомдогу жашоо мезгилинде аталган менталдуулук бир катар өзгөрүүлөргө дуушарланса да, анын түпкү баалуулуктары элдин эсинде сактала берген.

Демек, СССРдин кыйрашынын алдындагы “кайра куруу”, “айкындык” деп аталып келе жаткан тарыхый кырдаалда кыргыз элинде жарандык демилгелер кайрадан тез эле жанданып, кийин эгемендүүлүк доорунда Кыргызстандын КМШ алкагында “демократиянын аралчасы” аталышына негиз болгон деп айтууга болот. Алсак, 1885-жылдан кийинки бир катар элдик талкууларда, коомдук жандуу талаш-тартыштарда, айрыкча 1889-жылы кабыл алынган мамлекеттик тил мыйзамына, 1990-жылкы коогаландуу Ош окуяларына карата жарандык демилге жогорку деңгээлге көтөрүлгөн. Ошол жылдардагы демилгелерден 80-жылдардын орто ченинде түзүлгөн бир катар клубдарды, коомдук уюмдарды атай кетүүгө болот. Мисалы, аларга «Комсомолец Киргизии» гезитинин редакциясынын алдындагы “Демос” клубун, Фрунзедеги электрондук-эсептөө машиналары заводундагы “Современникти”, республикалык Госпландын экономика институтундагы “Позицияны”, студенттик талкуу клубдарын, маселен Политехникалык институттун студенттеринин “Замандаш” клубун, Ош жаштарынын “Ош аймагы”, Фрунзедеги жаштардын “Ашар” коомдорун жана башкаларды кошууга болот¹³⁶. Ал эми ачык жана активдүү жарандык кыймылдар 1990-жылдын 24-октябрында ал мезгилде Кыргыз ССРи деп аталган азырынча коммунисттик багыттагы коомдук алкакта түптөлгөн Президенттик кызмат орундун жарыяланышы жана

аны менен катар өлкөдөгү саясий-экономикалык трансформациянын (тоталитардык коммунисттик коомдон, демократиялык-либералдык коомго өтүү деп түшүнүңүз – Р.Ж.З.) башталышы менен коштолгон. Айыгышкан албуут талкуулар жаңы парламентке өткөн депутаттар арасында жүргөн. Ошол мезгилдеги Жогорку Кеңештин экинчи сессиясында республиканын Президенти шайланып, ал эми үчүнчү сессиясында болсо Кыргызстандын суверендүүлүгүн жарыялаган (1990-жылдын 15-декабры) Декларация кабыл алынган.

Бирок бул декларация азырынча тигил же бул эл аралык укуктук-нормативдер же Баш мыйзам менен тастыкталбаган куру жарыя болучу. Ошондой болсо да ал Декларация Кыргызстандын, кыргыз элинин бүтүндөй бир коомдук өзгөрүүсүнүн башатында туруп, анын кийинки өнүгүүсүнүн логикасын аныктаган.

1991-жылдын август айындагы Москвадагы ГКЧП окуясы 21-августта жеңилгенден кийин мурунку СССРдин борбору менен анын чет жакаларындагы улуттук республикалар мындан ары бирге жашай албай турганлыгы ачык болуп калган. Ошондуктан Кыргыз ССРинин ошол кездеги Жогорку Кеңеши 1991-жылдын 31-августунда мамлекеттик көз карандысыздыктын тарыхый декларациясын жарыялаган¹³⁷.

Бул дата эгемендүү Кыргыз Республикасынын эң көрүнүктүү бүткүл элдик майрамы катары калып келет.

1991-жылдын 31-августунан кийинки орчундуу саясий окуялар катары Кыргызстандын коммунисттик партиясынын ишмердигинин 4-сентябрдан баштап токтотулушу, эгемендүү Кыргызстандын тунгуч Президентинин 12-октябрда шайланышы болуп калган.

Кыргызстан үчүн эгемендүүлүктүн биринчи жылы жаңы жаңы жана жаш мамлекетибиздин өнүгүүсүндөгү салтанаттуу жүрүш жылы (триумфальное шествие) болуп калды. Кыргызстанды кыска убакытта 200дөн ашуун өлкө таанып, БУУга мүчө болуп кирди. Кыргызстандын ири өлкөлөрдө элчиликтери ачылып, ал эми өлкөдө алардын өкүлчүлүктөрү, консулдуктар иштей баштады. Кыргызстанда салыштырмалуу бул процесстер тынч өтүп жатты. Маселен, коңшу Тажикстандагыдай атуулдук араздашуулар болгон жок. Алгач Кыргызстан “Республика Кыргызстан” деп аталып, 1993-жылы 5-майда кабыл алынган Баш мыйзам боюнча³ “Кыргыз Республикасы” деп атала баштады.

Кыргыз Республикасынын биринчи Баш мыйзамы эгемендүү Кыргызстандын юридикалык негиздерин бекемдеп, кийинки жылдары анын экономикалык негизин түптөгөн. 1992-жылдын 10-

¹ Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан от 15 декабря 1990. // Слово Кыргызстана, 1990, 1 января.

² Жайлобаева К. НПО в Кыргызстане. // Аналитические записки Центра социальных исследования АУЦА.–Б., 2009.

³ Кененсариев Т. Жаңжалдын тарыхый тамыры.// Кыргызстан маданияты. № 7.1991.

майында кабыл алынган улуттук валюта (сом) КМШ өлкөлөрүнүн ичинен эң биринчи киргизилип, ал экономикалык-финансылык саясаттын башатында турду.

Кыргыз элинин саясий аң-сезими коңшу өлкөлөргө караганда тез темп менен өнүккөн. Албетте, алгачкы катчылыктар “саясий өнүгүүнүн балалык оорусун” баштан кечирсе да жарандык коомдун түптөнүшү туура жолдо башталган. Мурунку советтик-тоталитардык системадагы салттуу уюмдардын (айталы, коммунисттик партия, комсомол, пионер, профсоюз уюму, ДОСААФ жана башкалар) ордуна жаңы, демократиялык принциптеги, либералдуу коомдук уюмдар, өкмөттүк эмес мекемелер, бирикмелер, ассоциациялар, блоктор, конгресстер жана ар түрдүү социалдык, экономикалык, финансылык, маданий уюмдар түзүлө баштаган.

Алгачкы түзүлгөн коомдук уюмдарды Өкмөттүк эмес уюмдардын (мындан ары ӨЭУ) “биринчи толкуну” деп атоого болот. Алардын катарында чынында элдин турмушун оңдоого жан дили менен аракеттенген, өзүнүн Уставдук максаттарына берилген, мамлекеттеги көйгөйлүү маселелерди чечүүгө көмөктөшүүгө акыйкатта аракеттенген адамдар бар эле. Мисалы, андайларга “Алейне” (1993) аттуу Кыргызстан экологиялык кыймылын, Ысык-Көл облусундагы “Үмүт” коомдук бирикмени (1991), “Адам укуктары боюнча Бюрону” (1993) жана башкаларды кошууга болор эле.

Жогору жакта биз белгилеп кеткендей жарандык коомдук уюмдардын жөнөкөй түрлөрү алгачкы жылдары пайда болуп, бирок кыргыз жарандык коомунун түптөнүү процесси негизинен 2 этапты басып өткөн. 1992-жылдан башталган түптөнүүнүн биринчи этабында Кыргызстанда коомдук-саясий уюмдарды түзүү кыймылы күч алып, ал негизинен антикоммунисттик, демократиялык, ошондой эле улуттук коомдук уюмдар болгон.

Ошол эле учурда Өкмөттө жарандык коомду тескөө максатында бир катар укуктук-нормативдик мыйзам актылары, токтомдор кабыл алынган. Тагыраак айтканда 1996-жылдын 8-майында “Кыргыз Республикасынын Жарандык Кодекси”, ошол эле жылдын 12-июлунда “Юридикалык жактарды мамлекеттик каттоо жөнүндө”, 15-ноябрда болсо “Чарба жамааттыктары жана коомдору жөнүндө” токтомдору кабыл алынган¹³⁸.

90-жылдардын орто ченинен баштап жарандык коомдун түптөнүүсүнүн экинчи этабы башталган. Ал жылдары Кыргызстана бир катар эл аралык өкмөттүк эмес фонддор иштей баштагандыгы белгилүү.

Мындай уюмдардын негизги иш аракети жана миссиясы жергиликтүү Өкмөттүк эмес уюмдарды (мындан ары ӨЭУ) түзүүгө укуктук-нормативдик жана каржылык (гранттык) жардам берүү эле. Бул эл

аралык уюмдар Кыргызстанда катталып, аккредитациядан өтүшкөн. Мунун өзү Кыргызстанда бир нече ири долбоорлордун ишке киришине алып келген. Мисалы, маанилүү долбоорлордон “Адамдын туруктуу өнүгүүсү боюнча улуттук стратегия”, “Өнүгүүнүн комплекстүү негиздери (КОР) болгон¹³⁹. Бул долбоорлордун алкагында жарандык коомдун мүчөлөрүнүн жана жеке атуулдардын жеке ишкердигин өстүрүү, бири-бирине жардам, микрокредиттик аракеттер жана башка ишкердиктин түрлүү мүмкүнчүлүктөрү ачылган. Натыйжада Кыргызстанда ӨЭУлардын түзүлүүсү тез темп менен өнүгүп, алар эми мурункудай саясий түс албастан экономикалык, социалдык, билим берүү, маданий багыттарында өнүгө баштаган.

2000-жылдардан баштап ӨЭУлардын сандык жактан дүркүрөп өсүүсүн көрөбүз. Мунун өзү Кыргызстандагы жарандык коомдун түптөнүп бүтүп, анын өнүгүү дооруна киргендигин айгинелеген.

Түптөнүү дооруна караганда кыргыз жарандык коомунун өнүгүү доору бир катар багыттар менен айырмаланат. Эгер түптөнүү доорунун биринчи этабында саясий түстөгү уюмдар пайда болуп, ал эми экинчи этабында негизинен саясий эмес коомдук уюмдар ишке киргизилсе, эми кыргыз жарандык коомунун өнүгүү доорунда саясий да, саясий эмес да багыттагы ишмердүүлүк кеңири жайылган. Мисалы, XXI кылымдын башынан, айрыкча 2002-жылкы Аксы окуяларынын алдында жана андан кийин мамлекеттик аппараттын демократиялык өнүгүүгө каршы болгон тоскоолдуктары менен күрөшүү, акаевдик системанын “үй бүлөлүк” башкаруусуна каршы аракеттер, саясий куугунтуктоону ооздуктоо, сөз эркиндиги, өзгөчө коррупцияга каршы күрөш сыяктуу аракеттер басымдуулук кылат.

Ошол эле учурда эл аралык уюмдар, фонддор жана ресурстук борборлор тарабынан жарандык коомдун түрдүү уюмдарын каржылык жактан колдоо өскөн. Маселен, эки эле эл аралык уюм: Сорос фонду менен USAID 2001-2005-жылдар аралыгында Кыргыз Республикасынын ӨЭУларынын түрдүү долбоорлорун жана программаларын колдоо үчүн 106 миллион америкалык доллар эсебинде каржылык грант бөлүп берген. 1991-жылдан 2005-жылга чейин АКШдан эле Кыргызстандагы демократиялык өнүгүүгө бөлүнгөн каражаттардын бардык суммасы 600 млн долларлан ашкан¹⁴⁰. Бул сан аскердик кызматташууга карата бөлүнгөн каражаттардын көлөмүнөн дээрлик 20 эсе ашык.

Ошентип, Кыргызстанда жарандык коомдун өнүгүү темпи башка КМШ өлкөлөрүнө караганда алда канча ыкчам жүрүп келе жаткандыгына ынанууга болот. Албетте, жарандык коомдун

¹³⁸ Кененсариев Т. Продвижение демократии в Кыргызстане: достижение и проблемы.// Госагентство «Кабар», 19.05.2006.

¹³⁹ Кененсариев Т. Суверенитет Кыргызстана: вчера, сегодня, завтра. Первая и вторая части.// Госагентство КАВАР, 2006.07.09.

¹⁴⁰ Койчуманова Ч.У. Становление политической системы суверенного Кыргызстана. - Бишкек, 2004.

өнүгүшү эл катмарынын социалдык-экономикалык, руханий талаптарын канааттандырып гана тим болбостон мамлекеттик башкарууга да таасирин тийгизип жаткандыгы жакшы. Бирок, өлкөдөгү мындай демократиялык институттардын өсүүсүндө кандайдыр бир жагымсыз, кайсы бир деңгээлде кооптуу жагдай (негативный крен) да сезилип келгендигин айта кетүү абзел. Сөз Кыргызстанда аракеттенип жаткан эл аралык, жергиликтүү жарандык уюмдардын ондогон өкүлдөрү “модерндешкен батыштык либералдык демократиянын” салттуу кыргыз коомчулугуна жат элементтерин кээде байкоостон, айрымдары атайылап эле киргизүүгө аракеттенгендиги жөнүндө болуп жатат.

Түрлүү ӨЭУлардын басымдуу көпчүлүгү Бишкекте, калгандары Ош, Жалал-Абад, Каракол сыяктуу шаарларда гана жайгашкан. Ал эми башка элдүү пункттарда жокко эсе.

Чын-чынына келгенде, алар коомдо чын эле “жарандык коом” деп аталган миссиясын толук актап жатат деген пикирге жооп бербей келет. Кыргызстанда түзүлгөн көптөгөн партиялардын басымдуу көпчүлүгүнүн али социалдык платформалары түгүл, туу тутунган өзгөчө идеялары да жок. Уставдары коңдой окшош. Ал эми ӨЭУлардын көпчүлүгү, аларды түзгөн тигил же бул инсандардын жеке финансылык кызыкчылыктарын гана коргоп келет. Түрлүү партиялар, коомдук уюмдар, фонддор эптеп эле тигил же бул майда барат максат менен түзүлгөн. Же болбосо депутаттыкка ат салышууга, мүлкүн сактоого, мүмкүн гранттык жол менен эптеп акча каражатын табууга болгон аракеттин жыйынтыгы десек да болчудай. Демек, Кыргызстанда али толук кандуу жарандык коомду түзүү процесси аяктай элек деген корутунду чыгарууга болот¹⁴¹.

Ошондой болсо да, 2005-жылдан кийин, айрыкча 2010-2011-жылдардагы саясий окуялардын мезгилинде, жарандык уюмдардын айрым өкүлдөрү мамлекеттик саясатка, коомдук турмушка таасир этип, активдүүлүгүн көрсөтө баштагандыгы кубанарлык нерсе. Парламенттик башкарууга кирген өлкө катары Кыргызстан жарандык коом өз миссиясына жооп берерлик абалга көтөрүү үчүн ММК жана интернет айдыны менен айкалышкан олуттуу концептуалдуу программаларды кабыл алып, ишти концептуалдуу жөнгө салуу зарыл экендигин мезгил тастыктоодо.

Адабияттар:

1. Абилова Э. «Политическая система Кыргызстана: проблемы и перспективы. - Бишкек, 2001.
2. Актуальные проблемы становления гражданского общества и правового государства в Кыргызстане: теория и практика / [Артыкбаев М.Т., Меликов И.М., Алымкулов Н.А., и др.] // Политический Кыргызстан. – Б., 2001.
3. Асанканов А.А. История Кыргызстана (с древнейших времён до наших дней). Б.: ОАО «Эркин-Тоо», 2009.
4. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан от 15 декабря 1990. // Слово Кыргызстана, 1990, 1 января.
5. Декларация о государственной независимости РК // Ведомости Верховного Совета РК.-1991.-№ 17.
6. Жайлобаева К. НПО в Кыргызстане. // Аналитические записки Центра социальных исследований АУЦА. – Бишкек, 2009.
7. Кененсариев Т. Жаңжалдын тарыхый тамыры. // Кыргызстан маданияты. № 7.1991.
8. Кененсариев Т. Продвижение демократии в Кыргызстане: достижение и проблемы. // Госагентство «Кабар», 19 мая 2006.
9. Кененсариев Т. Суверенитет Кыргызстана: вчера, сегодня, завтра. Первая и вторая части. // Госагентство КАВАР, 2006.07.09.
10. Кененсариев Т., Эгемназаров Д. Кыргыз Республикасынын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн Комплекстүү негизи. // Окуу-усулдук колдонмо.-Ош, 2001.
11. Койчуманова Ч.У. Становление политической системы суверенного Кыргызстана. - Бишкек, 2004.
12. Конституция Кыргызской Республики. – Б., 1993.
13. Матикеева С. Институционализация неправительственных организаций в Кыргызстане (1991-2004гг. Б., 2009.
14. Мурзакулова А.Дж. Кыргызстан: жаран жана мамлекет. //ЖОЖдор үчүн окуу колдонмосу. – Б.: ST.rт LTD, 2013.
15. Отчет о человеческом развитии. Доклад ПРООН. – Б., 2005.
16. Современные тенденции и перспективы развития НПО сектора в Кыргызстане (Материалы круглых столов). Изд.: ЦСИ АУЦА, Фонд Сорос-Кыргызстан. Б. 2007.
17. Худоренко Е.А. Гражданское общество и государство: вместе или порознь? Журнал “Национальные интересы”, М., № 2/2009.
18. Чиналиев У.К. Особенности формирования гражданского общ. в Кыргызской Республике.- М., 2001.– 45 с.
19. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии//Полис. 1996. №5. 16-27-бб.

Рецензент: д.филос.н., профессор Үтүров К.

¹⁴¹ Матикеева С. Институционализация неправительственных организаций в Кыргызстане (1991–2004 гг. г.Бишкек, 2009.